

С. М. ЖУКОВ, канд. іст. наук, викладач УПА, Харків

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Розглядається навчальний процес та виховна робота у земських початкових народних училищах на Харківщині у 1865-1917 рр. Проаналізовано зміст навчальних програм, форми навчальної роботи, охарактеризовано систему проведення випускних іспитів. Визначено внесок Міністерства освіти, Харківської дирекції народних училищ та місцевого самоврядування у формування змісту та організацію освітнього процесу. Розглянуто зміст, завдання та основні форми виховної роботи.

Ключові слова: земство, народна школа, початкова освіта, виховна робота, іспит.

Вступ. Зміст і організація навчально-виховного процесу є визначальними чинниками, що безпосередньо впливають на якість і результат освіти. Інтенсивний розвиток народної освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. був важливою складовою модернізації Російської імперії. У цей період земська школа стала одним із наймасовіших та найдоступніших типів навчальних закладів для селянських дітей Харківщини. Сучасні дослідники історії освіти не оминають увагою питання змісту та організації навчальної роботи у народній школі як на рівні концептуальних так і регіональних досліджень. Слід відзначити публікації Н. Олійник, присвячені функціонуванню земських шкіл на Чернігівщині [37]. Спроби аналізу організації навчального процесу у народних училищах Харківщини здійснено Н. Белозьоровою, однак авторка, розглядає початкову школу в цілому, не виокремлюючи земські училища від решти освітніх установ [1; 2].

Метою даної статті є спроба здійснити аналіз організації навчальної та виховної роботи у земській школі на джерельному матеріалі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу. Зміст навчання, мета й завдання педагогічної діяльності у народних школах Російської імперії визначались Міністерством народної освіти. Перші статті «Положень про народні училища» від 14 липня 1864 р. й 25 травня 1874 р. вказували, що метою їхньої діяльності є «утвердження в народі релігійних і моральних понять, а також розповсюдження первісних корисних знань» [6, с. 614; 7, с. 836]. У початкових школах мали викладатись Закон Божий, читання по книгах цивільного та церковного друку, письмо й арифметика. «Положення» 1864 та 1874 років були головним орієнтиром для земських учителів, училищних рад та інспекції Харківської губернії під час організації навчального процесу у 60-х – 80-х роках ХІХ ст., так як обов’язкових програм для жодного з предметів не існувало. Протягом 1890-1896 років викладачі земських шкіл Харківщини користувались програмами, складеними місцевою дирекцією народних училищ [40, с. 119]. У 1897 р. Міністерством народної освіти було видано «Приблизні програми предметів, які викладаються у початкових народних

училищах» [43, с. 13]. Хоча уряд визначив ці програми як приблизні, училищне начальство нерідко вимагало їх неухильного виконання [51, с. 24-25].

На початку ХХ ст. ініціативи, спрямовані на поглиблення змісту навчання, удосконалення його методичної бази, отримали урядову підтримку. В губернських центрах було створено спеціальні комісії для розробки проектів нових навчальних планів та програм. У Харкові такий осередок, створений у 1910 р., очолив викладач реального училища, член товариства грамотності та історико-філологічного товариства В. Харциєв [21, с. 2; 30, с. 247]. Результатом спільної діяльності губернських комісій та Міністерства народної освіти були нові програми для народних шкіл з чотирирічним терміном навчання, прийняті в 1913 р. [41].

Таблиця 1. Розподіл часу, призначеного для вивчення дисциплін, згідно з програмами, якими користувалися в Харківській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., відображено у наступній таблиці [40, с. 119-188; 41]:

Предмет \ Кількість годин на тиждень	Програма Дирекції народних училищ 1890 р.	Міністерська програма 1897 р.	Міністерська програма 1913 р.
Закон Божий	2	6	6
церковнослов'янська мова	2	3	
російська мова	9	8	12
чистописання		2	2
арифметика	6	5	5

Згідно з міністерською програмою 1897 р., курс Закону Божого передбачав вивчення на першому році основних молитов, на другому – змісту Старого й Нового Заповіту, на третьому – Символу Віри та порядку православного богослужіння [33, с. 73-75].

Тісно пов'язаною з попередньою дисципліною була церковнослов'янська мова. Її опанування учні мали розпочинати наприкінці першого року навчання. Спочатку діти вивчали церковнослов'янський алфавіт, нарядкові знаки, титли, читали молитви, на другому й третьому році читали Євангеліє, Часослов і Псалтир [33, с. 77-78].

За три роки вивчення російської мови учні мали навчитись виразно читати, усно та письмово передати прочитане. Значне місце в курсі російської мови займав розділ граматики, який містив відомості про частини мови, словосполучення та речення [33, с. 78-79].

Програма з арифметики передбачала, що на першому році учні мають навчитись рахувати до ста й оперувати чотирма діями в межах двох десятків, на другому році –

робити те саме з числами в межах тисячі, а на третьому – з числами будь-якої величини, а також із долями. До програми курсу входило ознайомлення з мірами ваги, довжини, об'єму [33, с. 81].

Порівняно з міністерською, програма Харківської дирекції народних училищ передбачала глибше вивчення арифметики та російської мови за рахунок скорочення годин, які виділялись на опанування церковнослов'янської грамоти й Закону Божого. У курсі російської мови значна увага приділялась граматиці, орфографії, синтаксису, школярі мали ознайомитися також із етимологією. Курс арифметики містив розділ початкової геометрії та планіметрії, основна увага була зосереджена на діях із долями, дробами, відсотками, обов'язково вивчались одиниці часу, російська грошова система. Бажаним визнавалось викладання малювання, гімнастики, основ сільського господарства, рукоділля для дівчат і теслярства для хлопчиків [40, с. 119-188]. Очевидно, що програма дирекції народних училищ мала чітко виражене практичне спрямування, у шкільному навчанні увага акцентувалася на здобутті дітьми тих знань і вмінь, які могли реально знадобитись у подальшому житті для ведення власного господарства.

Затвердження нових навчальних програм у 1913 р. можна вважати поверненням до засад практичного спрямування в навчанні, яких намагались дотримуватись укладачі з Харківської дирекції народних училищ 1890-х роках. Обов'язковим елементом навчального курсу в однокласних училищах було визнано читання текстів, що містили відомості з історії, географії, природознавства [41, с. 9-11]. Як самостійні дисципліни вони, а також креслення та початкова планіметрія викладались лише в двокласних школах [42, с. 6]. Було зменшено час вивчення граматики на користь розвитку письмового та усного мовлення [30, с. 247-248].

З другої половини 70-х років XIX ст. у педагогічній спільноті точились дискусії щодо запровадження до курсу загальноосвітньої народної школи елементів професійного навчання. Його прихильники вважали це способом подолання відірваності навчальних програм від селянського життя, противники вбачали в цьому загрозу успішному засвоєнню учнями змісту основних дисциплін [45]. На початку XX ст. у деяких земських початкових училищах Харківської губернії були запроваджені елементи професійної освіти. Зокрема, при боромлянському та котельвському двокласних училищах Охтирського, а також у двох земських школах Ізюмського повітів функціонували ремісничі класи [10, арк. 5; 25, с. 20]. При дворічанському зразковому двокласному училищі (Куп'янський повіт) працювала чоботарня [24, с. 47].

Кроки до запровадження фізичного виховання у загальноосвітній школі були здійснені російським урядом наприкінці XIX ст. 18 червня 1888 р. Міністерством народної освіти було видано циркуляр про викладання військової гімнастики в цивільних навчальних закладах. У земських школах Харківської губернії реалізація циркуляру відбувалась поступово. Протягом 1890-1899 років викладання гімнастики було запроваджено у 55 школах Старобільського повіту [9, арк. 19]. Станом на 1912 р. в Охтирському повіті працювало 48 викладачів фізичного виховання [10, арк. 3]. Викладання гімнастики в училищах Вовчанського повіту розпочалось у

1909-1910 навчальному році, протягом якого нову дисципліну було запроваджено в 11 школах [22, с. 89]. Як правило, викладачами гімнастики були унтер-офіцери, їхній річний оклад у 1890-х – 1900-х роках складав 15 карбованців на рік [9, арк. 19]. У 1910 р. жалування було підвищено до п'яти карбованців на місяць [22, с. 89].

У земських школах Харківської губернії приділялась увага естетичному розвитку дитини. У багатьох училищах з другої половини ХІХ ст. викладались співи, на які виділялось по три години на тиждень. Спочатку діти робили прості голосові вправи, починали співати молитви, поступово переходячи від простішого до складнішого. На другому році вивчалась нотна грамота, опрацьовувались досить складні твори, такі як Літургія Святого Іоанна Златоуста. На останньому році навчання окрім музичних композицій духовного змісту могли виконуватись також народні пісні [33, с. 83]. На початку ХХ ст. у школах низки повітів запроваджуються систематичні уроки образотворчого мистецтва, на яких діти займались малюванням, ліпкою з глини. Харківськими педагогами А. Вераксо та М. Раєвською були складені навчальні програми з цієї дисципліни [21, с. 2].

Закон Божий у земських школах викладали переважно священники та дякони – законовчителі. У якості навчального посібника найчастіше використовувались «Наставление в Законе Божьем» Агафодора, посібники М. Соколова [42, с. 7]. Окрім опанування основного змісту предмету, учні мали вивчити та вміти переказати життє свого святого. Методика викладання Закону Божого у священників була різноманітною: одні наполягали на вивченні напам'ять уривків з підручника, інші – тяжіли до схоластичної догматики, головним пріоритетом для частини законовчителів було знання учнями молитов і подій Священної історії, або ж «ефектність у прояві монархічних і патріотичних почуттів» [32, с. 2].

Православна духовність та релігійність була основою виховної системи, яка склалася у земській школі. Одним із завдань народних училищ було «виховання дітей у душі християнського благочестя згідно з законом православної церкви» [4, с. 188]. Спільне відвідування церковної служби вчителем з учнями було важливим елементом виховної роботи.

Навчальні програми однокласних початкових народних училищ були розраховані на вивчення курсу протягом трьох навчальних років, кожен з них мав тривати не менше шести місяців [33, с. 17]. Навчалися діти по 20-27 годин на тиждень [40, с. 188]. Встановлені норми виконувались далеко не завжди. Наприкінці ХІХ ст. у різних повітах Харківської губернії навчання тривало 125-135 днів, на початку ХХ ст. тривалість навчального року збільшилась до 140-169 днів [39, с. 25; 34, с. 241]. Заняття у школах мали відбуватись протягом вересня-травня, однак в окремих училищах початок навчального року міг затягнутись до жовтня – початку листопада [15, арк. 56, 58, 72, 78, 84]. Оголошення про початок навчального року вивішувалось на будівлі училища або волосного правління [3, с. 16]. Типовою була ситуація, коли протягом осінніх місяців кількість учнів щодня збільшувалась на одну-дві особи, а у березні-квітні розпочинався зворотній процес [44, с. 135]. Не маючи права відмовити батькам у прийомі до школи їхньої дитини, учитель був змушений утримуватись від викладання нового матеріалу. Повноцінний навчальний

процес розпочинався лише тоді, коли на заняттях були присутня більшість школярів [28, с. 42]. Не менш негативним явищем були систематичні пропуски занять учнями. Деякі батьки відправляли дітей до школи, лише тоді коли для них не було роботи вдома, або ж вони просто заважали [44, с. 135]. Такі «випадкові гості» об'єктивно не могли засвоїти навчальну програму, ускладнювали роботу вчителя, гальмували педагогічний процес у цілому. Несвоєчасне відправлення дітей до школи, а також пропуски ними занять були викликані, насамперед, соціально-економічними причинами. Нестача теплового одягу та взуття позбавляли дитину можливості дістатися до школи взимку [12, арк. 5г; 15, арк. 78; 28, с. 22]. Використання дитячої праці в селянських господарствах теж стояло на заваді систематичного та постійного відвідування учнями навчального закладу [53, р. 23-24]. Зокрема, у вересні-жовтні 1917 р. у ряді шкіл Богодухівського повіту узагалі не проводились заняття, так як учні «були на буряках» [15, арк. 56, 72, 84]. Отже, проблема неакуратного відвідування дітьми занять була актуальною протягом усього періоду функціонування мережі земських шкіл на Харківщині.

Заняття в сільських училищах починались о восьмій годині або о пів на дев'яту ранку, тривалість уроку становила сорок хвилин, навчальний день мав починатись і закінчуватись молитвою [11, арк. 17]. Обов'язковою частиною роботи педагога в народній школі було ведення книги класних занять, або журналу, які виготовлялись волосними правліннями, або ж замовлялись земськими управами в друкарнях губернського та повітових міст [3, с. 17-19; 17, арк. 5, 7].

У земських школах Харківської губернії протягом другої половини ХІХ ст. відбувався перехід до класно-урочної системи навчання, головною перешкодою на цьому шляху була вимушеність учителя одночасно працювати з учнями усіх трьох відділень, що негативно відбивалось на рівні дисципліни й результативності навчання [49]. Під час уроку вчитель мав займатись поясненням нового матеріалу чи перевіркою завдань одного відділення, у той час як решта учнів залучалась до різних форм самостійної роботи. Успішність та результативність навчання залежала безпосередньо від майстерності вчителя, його здатності підтримувати дисципліну в класі. У 1880-х роках у школах запроваджуються посади помічників учителів, які мали контролювати самостійну роботу учнів [18, арк. 4]. Як правило, такими помічниками були випускники двокласних училищ, які планували вступити до вчительської семінарії. Розмір їхнього жалування був на 25-30% нижчим від вчительського [47]. На початку ХХ ст. у земських школах Харківської губернії цю посаду було ліквідовано. Набув розповсюдження тип училища з декількома учителями. Зокрема, у 1907 р. у Зміївському повіті було 18 шкіл з трьома викладачами та 19 з двома, у Валківському – 7 і 19 відповідно [13, арк. 6]. Під час реалізації програми по запровадженню загальної початкової освіти повітові земства Харківської губернії заснували посади запасних учителів, які були приписані до багатокomплектних шкіл й у випадку хвороби когось із викладачів повіту – мали його замінювати. У кожному повіті було по два-три таких учителі [26, с. 33].

У 1860-х – 1870-х роках єдиною формою контролю училищного начальства за якістю знань учнів початкових народних шкіл були інспекторські ревізії та

перевірки, які здійснювались протягом навчального року. Раптовість візиту інспектора, опитування учнів усіх трьох відділень, пов'язаний з цим стрес негативно впливали на якість відповідей школярів. Після запровадження екзаменів у 1874 р., прийняття нового училищного «Положення» та надання пільг з військової служби особам з початковою освітою іспити складали, головним чином, хлопчики. Особливими правилами 1885 р., які втратили чинність лише у березні 1917 р було затверджено обов'язковість випускних екзаменів для всіх осіб, що закінчували народні школи [14, арк. 16].

Випускні іспити в земських школах Харківської губернії, як правило, відбувались протягом другої половини квітня – середини травня. Екзаменаційна комісія складалась зі шкільного вчителя, законовчителя, а також голови, функції якого могли виконувати члени повітової училищної ради, інспектори народних училищ, шкільні попечителі тощо [3, с. 28]. Під час випускних іспитів 1884 р. у Зміївському повіті головою повітовою училищної ради Л. Ілляшевичем було проведено екзамені в шести училищах, інспектором І. Литвиновим – у семи, членом училищної ради О. Кучеренком – у шістнадцяти, попечителями В. Жуковим, О. Лесевицьким, І. Свєтухіним і К. Катериничем – у тринадцяти земських школах [38, с. 8].

Під час проведення іспиту діти по черзі отримували й виконували усні завдання, колективно виконували письмові вправи. Кожен з членів комісії оцінював відповідь учня, голова підраховував середній бал [3, с. 32]. Іспит включав перевірку знань із обов'язкових дисциплін: Закону Божого (знання основних молитов, положень християнської віри, порядку богослужіння тощо), російської мови (читання та переказ тексту, диктант об'ємом близько 250 знаків), арифметики (розв'язування завдань за допомогою чотирьох дій із сотнями, тисячами, десятками тисяч). Не з'являлись на іспит, або ж не складали його близько 15-25% учнів [47]. Складнішою для дітей виявлялась письмова частина іспиту. Типовими помилками, які нерідко стояли на заваді успішному складенню екзамену, були написання сполучників разом з дієсловами, плутанина з літерами «е» та «ѣ», «и» та «і», складнощі з уживанням твердого та м'якого знаків, неакуратне оформлення роботи [19, арк. 10-25, 28-47]. Діти, які продемонстрували успіхи в навчанні, нагороджувались похвальними листами [3, с. 74].

У випадку недостатнього рівня знань, показаних школярами, догану отримували насамперед учителі. Щоб покращити результативність складання випускних екзаменів, учителі вдавались до відхилення від навчальних програм. Так, у 1909-1910 навчальному році в земських школах Харківської губернії багато часу було витрачено на розвиток правопису на шкоду іншим розділам мови [31, с. 5]. Намагання «відшліфувати випускників» призводило до того, що молодші учні нерідко залишались без належної уваги [29, с. 5].

Траплялись випадки, коли дітей екзаменували особи, освітній рівень яких був вкрай низьким, траплялись серед них і відверті самодури. Анонімний автор оповідання, надрукованого в журналі «Для народного учителя», назвав іспит у земській школі «побиттям немовлят», а Б. Грінченко в одному зі своїх оповідань

описав випадок проведення екзамену й неатестації частини дітей напівграмотним колишнім писарем [27; 8].

Некомпетентність окремих екзаменаторів була не єдиною перешкодою для успішного проведення об'єктивної атестації. Нестача осіб, які могли б виконувати обов'язки голів екзаменаційних комісій, не дозволяла проводити іспити одночасно в багатьох школах. Під час випускних екзаменів повітові училищні ради були фактично паралізовані й не могли виконувати інших функцій. Збільшення термінів проведення іспитів у губернії призводило до скорочення навчального року й негативно впливало на якість освіти.

Для розв'язання даної проблеми у Вовчанському повіті з 1910 р. було запроваджено систему групових іспитів. Вона полягала в створенні дев'яти екзаменаційних пунктів, між якими розподілялись усі земські школи повіту. Увечері дня, що передував іспиту, учні разом з учителями приїздили до школи-екзаменаційного пункту. Там школярі могли познайомитись з іншими дітьми, вони спілкувались, пили чай, земська управа забезпечувала дітей місцем, де вони могли відпочити й переночувати. Наступного дня із сьомої до дванадцятої години проводився письмовий іспит, потім перерва на обід, до сьомої години вечора члени училищної ради приймали усний екзамен. По закінченню цього, екзаменаційна комісія з усім своїм реманентом, польовою кухнею вирушала до іншого пункту. Для учнів такий екзамен, по завершенню якого земство нерідко влаштовувало феєрверк, організовувало виступи аматорських колективів, катання дітей на човнах та інші заходи, з екзамену міг перетворитися на справжнє дитяче свято. Завдяки цьому значно зменшилась кількість дітей, що не з'являлись на іспит. У 1913-1914 роках система групових іспитів була запроваджена також у Харківському, Богодухівському та Сумському повітах [35, с. 112-115]. Багато хто з російських освітян визнав досвід харків'ян цінним. З 1912 р. групові випускні іспити проводились у ряді повітів Курської та у Московській губерніях [36, с. 1166]. З початком Першої світової війни та погіршенням фінансування освіти рівень організації групових іспитів значно знизився.

Уряд визначав завдання системи початкової народної освіти як «виховання у дусі людинолюбства, справедливості, поваги до праці, формування високих моральних та громадянських почуттів, любові до Батьківщини, почуття обов'язку перед Богом, царем і Вітчизною». Отже, робота у школі мала здійснюватись напрямку виховання православної духовності, патріотизму й прищеплення загальнолюдських гуманістичних цінностей [41, с. 6]. У навчальних приміщеннях обов'язково розташовувались портрети імператора та імператриці [3, с. 14].

Важливим елементом виховної роботи з учнями земських шкіл були святкові заходи, присвячені урочистим подіям та ювілейним датам. Протягом 1860-х – 1880-х років у виховному процесі використовувались лише релігійні свята. Наприкінці ХІХ ст. для виховання вірнопідданських почуттів учні сільських шкіл активно залучались до святкування урочистих подій державної ваги. Зокрема, 17 жовтня 1889 р. в усіх навчальних закладах Міністерства народної освіти було проведено молебень, а дітей звільнено від занять на честь річниці порятунку імператорської

сім'ї під час залізничної катастрофи [46]. Святковими урочистостями було відзначено п'ятдесяту річницю скасування кріпацтва. 14 травня 1896 р., у день коронації Миколи II, учні земських шкіл Харківської губернії отримували брошури про російських царів, а також солодощі від попечителів народних училищ [48]. У 1909 р. серед випускників народних училищ були розповсюджені листівки «День вошества на прародительский престол его императорского величества государя императора Николая Александровича», присвячені п'ятнадцятій річниці його царювання [20, арк. 228-229]. На честь сторічного ювілею імператорського дому учні земських шкіл отримали у подарунок ласощі, серед школярів було розповсюджено 2999 примірників брошури «Россия под скипетром Романовых» [52]. У 1912 р. Харківським губернським земством було виділено 11000 карбованців на організацію заходів, присвячених святкуванню 100-річного ювілею війни 1812 р. [50, с. 57-58].

Земства Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. приділяли значну увагу святкуванню річниць видатних письменників. Під час святкування сторічних ювілеїв О. Пушкіна та М. Гоголя в 1899 та 1909 роках відповідно, а також п'ятдесятих роковин смерті В. Жуковського та М. Гоголя у 1902 р. у земських школах Харківської губернії були проведені тематичні вечори, присвячені життю та творчості митців [16, арк. 1].

На межі XIX і XX ст. доброю традицією у земських школах Харківської губернії стала організація різдвяних ялинок із роздачею подарунків (солодощів і книжок). Щедрими меценатами дитячих свят були попечителі народних училищ княжна О. Святополк-Мирська, генерал-майор В. Білогрудов, Й. Доценко, Ф. Бейнрот, Ф. Савицький та інші.

Заслуговує на увагу той факт, що на початку XX ст. у земських школах Харківщини було закладено підвалини для розвитку дитячого природоохоронного руху. У Вовчанському повіті діти під керівництвом місцевих агрономів брали участь у святах садіння дерев, Харківське губернське земство спільно з Товариством любителів природи організувало екскурсії для учнів народних училищ [23, с. 52].

Висновки. Організація навчального процесу в земських школах Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювалась згідно зі змістом програм, складених Міністерством народної освіти. Ініціатива органів місцевого самоврядування, дирекції народних училищ і педагогічної громадськості була спрямована на розширення змісту навчання у народній школі, їхня спільна діяльність призводила до позитивних наслідків. Контроль за успішністю навчання школярів здійснювався у формі інспекторських перевірок, які поступово були замінені випускними іспитами. На початку XX ст. Харківська губернія стала піонером у справі організації колективних екзаменів для учнів початкових народних училищ. Виховна робота у земських школах базувалась на принципах формування в учнів рис християнського благочестя, прищеплення гуманістичних цінностей та патріотичних почуттів. Для досягнення цієї мети використовувались різноманітні форми роботи, пов'язані з участю школи у церковному й громадському житті.

Список літератури: 1. *Белозьорова Н. О.* Практичні аспекти навчання у початкових школах Східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. О. Белозьорова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 5. – С. 15-17. 2. *Белозьорова Н. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. О. Белозьорова. – Харків, 2011. – 22 с. 3. *Белокопытов Н. А.* Руководство для народных училищ, церковно-приходских школ, городских приходских и других начальных училищ разного наименования / Н. А. Белокопытов. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1889. – 77, 39 с. 4. *Водовозов В. И.* Предметы обучения в народной школе / В. И. Водовозов. – СПб.: Тип. В. А. Полетики и Ф. С. Сущинского, 1875. – 277 с. 5. *Войтеховская М. П.* История формирования и развития системы общего и педагогического образования как составной части процесса модернизации Российской империи: автореферат дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.02 / М. П. Войтеховская. – Томск, 2012. – 41 с. 6. *Высочайше* утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXIX. – Отделение первое. – 1864. – СПб., 1867. – С. 613-618. 7. *Высочайше* утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XLIX. – Отделение первое. – 1874. – СПб., 1876. – С. 836-840. 8. *Грінченко Б. Д.* Экзамен / Б. Д. Грінченко // Оповідання. – К.: Книгоспілка, 1928. – Кн. 1. – С. 26-36. 9. *Держархів* Харківської обл., Ф. 266, Оп. 1, Спр. 787, 19 арк. 10. *Держархів* Харківської обл., Ф. 266, Оп. 1, Спр. 862, 275 арк. 11. *Держархів* Харківської обл., Ф. 266, Оп. 1, Спр. 874, 63 арк. 12. *Держархів* Харківської обл., Ф. 304, Оп. 1, Спр. 171, 93 арк. 13. *Держархів* Харківської обл., Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2986, 81 арк. 14. *Держархів* Харківської обл., Ф. 306, Оп. 1, Спр. 5, 211 арк. 15. *Держархів* Харківської обл., Ф. 306, Оп. 1, Спр. 11, 140 арк. 16. *Держархів* Харківської обл., Ф. 635, Оп. 1, Спр. 90, 8 арк. 17. *Держархів* Харківської обл., Ф. 636, Оп. 1, Спр. 41, 9 арк. 18. *Держархів* Харківської обл., Ф. 636, Оп. 1, Спр. 58, 42 арк. 19. *Держархів* Харківської обл., Ф. 636, Оп. 1, Спр. 61, 405 арк. 20. *Держархів* Харківської обл., Ф. 760, Оп. 1, Спр. 2, 379 арк. 21. *Доклады* 46 очередному Богодуховскому уездному земскому собранию / Богодуховская уездная земская управа. – Богодухов: Тип. И. И. Старосельского, 1911. – 392 с. 22. *Доклады* Волчанской земской управы Волчанскому земскому собранию очередной сессии 1910 года по медицинскому и школьному отделам / Волчанская уездная земская управа. – Харьков: Печатное дело, 1910. – IV, 113 с. 23. *Дровозюк Л. М.* Земська школа як тип навчального закладу / Л. М. Дровозюк // Шлях освіти. – 1998. – № 2. – С. 51-52. 24. *Журналы* Купянского очередного уездного земского собрания 29, 30 сентября, 1 и 2 октября 1910 года с приложениями / Купянское уездное земское собрание. – Харьков: Утро, 1911. – XIII, 204 с. 25. *Журналы* очередного Изюмского уездного земского собрания 28-30 октября 1916 г. с приложениями. Свод постановлений / Изюмское уездное земское собрание. – Изюм: Тип. Г. Б. Нутиса, 1917. – VIII, 260 с. 26. *Журналы* чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания заседаний 14 декабря 1907 г. и 20 февраля 1908 г. с приложениями / Харьковское уездное земское собрание. – Харьков: Печатное дело, 1908. – VI, 72 с. 27. *Избиение* младенцев // Для народного учителя. – 1907. – № 6. – С. 17-22. 28. *Корф Н. А.* Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. – XXI, 247, 85, V с. 29. *Котельников А. М.* Скоро ли? (К вопросу об уничтожении экзаменов в начальных школах) / А. М. Котельников // Учительский вестник. – 1913. – № 3. – С. 1-12. 30. *Латышев В.* Программы начальной школы и разработка их в земствах / В. Латышев // Русский начальный учитель. – 1911. – № 6-7-8. – С. 240-258. 31. *Латышев В.* Школа и учащие в 1910 году / В. Латышев // Русский начальный учитель. – 1911. – № 1. – С. 3-9. 32. *Линд В.* Кому и как следует преподавать Закон Божий в начальных школах / В. Линд // Для народного учителя. – 1908. – № 13. – С. 1-4. 33. *Народные* училища по положению 25 мая 1874 года / [сост.: Фальборк Г. А., Чарнолуцкий В. Н.]. – СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1903. – 122 с. 34. *Начальное* народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. / Харьковское губернское земство. – Харьков: Печатник, 1910. – Ч. 2. – II, III, 530, 200,

2 с. **35.** *Обухов А.* Организация и характер экзаменов в начальных школах / А. Обухов // Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела. – М.: Задруга, 1914. – С. 97-115. **36.** *Обухов А.* Районные выпускные экзамены в земских начальных школах / А. Обухов // Земское дело. – 1912. – № 19. – С. 1164-1170. **37.** *Олійник Н. А.* Особливості організації навчання в земських школах Чернігівської губернії / Н. А. Олійник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: Педагогічні науки. – Чернігів, 2013. – Вип. 110. – С. 82-85. **38.** *Отчёт* о состоянии народных училищ Змиевского уезда за 1883/84 год / Змиевская уездная земская управа. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1884. – 24 с. **39.** *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за 1886 год по земскому отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1887. – 108 с. **40.** *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за 1895 год по земскому отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1896. – 63, 191 с. **41.** *Программы* для одноклассных начальных народных училищ ведомства Министерства народного просвещения // Народный учитель. – 1913. – № 25. – С. 5-15. **42.** *Состояние* начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год / Харьковское губернское земство. – Харьков: Печатное Дело, 1904. – 251 с. **43.** *Тебиев Б. К.* Правительственная политика в области образования и общественно-педагогическое движение в России конца XIX – начала XX в.: автореферат дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Б. К. Тебиев. – М., 1991. – 29 с. **44.** *Устименко Т.* Ошибки народной школы / Т. Устименко // Школьное обозрение. – 1890. – № 9. – С. 134-137. **45.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1876. – 11 февраля. **46.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1889. – 11 октября. **47.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1893. – 22 апреля. **48.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1896. – 5 мая. **49.** *Харьковский* листок. – 1905. – 16 февраля. **50.** *Хроніка* // Світло. – 1912. – № 1. – С. 57-59. **51.** *Чехов Н. В.* Программа начальной школы и народный учитель / Н. В. Чехов // Школа, земство и учитель. – М.: Копейка, 1911. – С. 21-31. **52.** *Южный* край. – 1912. – 29 ноября. **53.** *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine / B. Krawchenko. – Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, St. Anthony's College, Oxford, 1987. – 333 p.

Bibliography (transliterated): **1.** *Belozorova N. O.* Praktychni aspekty navchannia u pochatkovykh shkolakh Shkhidnoukrainskoho rehionu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / N. O. Belozorova // Pedagogika, psykholohiia ta medyko-biologichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu. – 2010. – 5. 15-17. **2.** *Belozorova N. O.* Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia): avtoreferat dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / N. O. Belozorova. – Kharkiv, 2011. – 22. **3.** *Belokopytov N. A.* Rukovodstvo dlja narodnykh uchilishh, cerkovno-prikhodskikh shkol, gorodskikh prikhodskikh i drugikh nachal'nykh uchilishh raznogo naimenovannia / N. A. Belokopytov. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1889. – 77, 39. **4.** *Vodovozov V. I.* Predmety obuchenija v narodnojj shkole / V. I. Vodovozov. – Sankt Peterburg: Tip. V. A. Poletiki i F. S. Sushhinskogo, 1875. – 277. **5.** *Vojjtekhovskaja M. P.* Istorija formirovanija i razvitija sistemy obshhego i pedagogicheskogo obrazovanija kak sostavnoj chasti processa modernizacii Rossijskojj imperii: avtoreferat dis. ... d-ra. ist. nauk: 07.00.02 / M. P. Vojjtekhovskaja. – Tomsk, 2012. – 41. **6.** *Vysochajjshe utverzhdjonnoe Polozhenie o nachal'nykh narodnykh uchilishhakh* // Polnoe sobranie zakonov Rossijskojj imperii. Sobranie vtoroe. – T. XXXIX. – Otdelenie pervoe. – 1864. – Sankt Peterburg, 1867. 613-618. **7.** *Vysochajjshe utverzhdjonnoe Polozhenie o nachal'nykh narodnykh uchilishhakh* // Polnoe sobranie zakonov Rossijskojj imperii. Sobranie vtoroe. – Vol. XLIX. – Otdelenie pervoe. – 1874. – Sankt Peterburg, 1876. 836-840. **8.** *Hrinchenko B. D.* Ekzamen / B. D. Hrinchenko // Opovidannia. – Kyiv: Knyhospilka, 1928. – Edit. 1. 26-36. **9.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 266, Op. 1, Spr. 787, 19 ark. **10.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 266, Op. 1, Spr. 862, 275 ark. **11.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 266, Op. 1, Spr. 874, 63 ark. **12.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 304, Op. 1, Spr. 171, 93 ark. **13.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 304, Op. 1, Spr. 2986, 81 ark. **14.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 306, Op. 1, Spr. 5, 211 ark. **15.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 306, Op. 1, Spr. 11, 140 ark. **16.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 635, Op. 1, Spr. 90, 8 ark. **17.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 636, Op. 1, Spr. 41,

9 ark. **18.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 636, Op. 1, Spr. 58, 42 ark. **19.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 636, Op. 1, Spr. 61, 405 ark. **20.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 760, Op. 1, Spr. 2, 379 ark. **21.** *Doklady* 46 ocherednomu Bogodukhovskomu uezdnomu zemskomu sobraniju / Bogodukhovskaja uezdnaia zemskaja uprava. – Bogodukhov: Tip. I. I. Starosel'skogo, 1911. – 392. **22.** *Doklady* Volchanskoj zemskoj upravly Volchanskomu zemskomu sobraniju ocherednoj sessii 1910 goda po medicinskomu i shkol'nomu otdelam / Volchanskaja uezdnaia zemskaja uprava. – Kharkiv: Pечатnoe delo, 1910. – IV, 113. **23.** *Drovoziuk L. M.* Zemskaja shkola yak typ navchal'nogo zakladu / L. M. Drovoziuk // *Shliakh osvity.* – 1998. – 2. 51-52. **24.** *Zhurnaly* Kupjanskogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobranija 29, 30 sentjabrja, 1 i 2 oktjabrja 1910 goda s prilozhenijami / Kupjanskoe uezdnoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: Utro, 1911. – XIII, 204. **25.** *Zhurnaly* ocherednogo Izjums'kogo uezdnogo zemskogo sobranija 28-30 oktjabrja 1916 g. s prilozhenijami. Svod postanovlenij / Izjums'koe uezdnoe zemskoe sobranie. – Izjum: Tip. G. B. Nutisa, 1917. – VIII, 260. **26.** *Zhurnaly* chrezvyčajnogo Khar'kovskogo uezdnogo zemskogo sobranija zasedanij 14 dekabrja 1907 g. i 20 fevralja 1908 g. s prilozhenijami / Khar'kovskoe uezdnoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: Pечатnoe delo, 1908. – VI, 72. **27.** *Izbienie* mladencev // *Dlja narodnogo uchitelja.* – 1907. – No 6. 17-22. **28.** *Korf N. A.* Russkaja nachal'naja shkola: rukovodstvo dlja zemskikh glasnykh i uchitelej sel'skikh shkol / N. A. Korf. – Sankt Peterburg: Edit. D. E. Kozhanchikova, 1872. – XXI, 247, 85, V s. **29.** *Kotel'nikov A. M.* Skoro li? (K voprosu ob unichtozhenii ehkzamenov v nachal'nykh shkolakh) / A. M. Kotel'nikov // *Uchitel'skij vestnik.* – 1913. – No 3. 1-12. **30.** *Latyshev V.* Programmy nachal'noj shkoly i razrabotka ikh v zemstvakh / V. Latyshev // *Russkij nachal'nyj uchitel'.* – 1911. – No 6-7-8. 240-258. **31.** *Latyshev V.* Shkola i uchashhie v 1910 godu / V. Latyshev // *Russkij nachal'nyj uchitel'.* – 1911. – No 1. 3-9. **32.** *Lind V.* Komu i kak sleduet prepodavat' Zakon Bozhij v nachal'nykh shkolakh / V. Lind // *Dlja narodnogo uchitelja.* – 1908. – No 13. 1-4. **33.** *Narodnye uchilishha* po polozheniju 25 maja 1874 goda / sost.: Fal'bork G. A., Charnolusskij V. N. – Sankt Peterburg: Tip. B. M. Vol'fa, 1903. – 122. **34.** *Nachal'noe* narodnoe obrazovanie v Khar'kovskoj gubernii za 1908 god. / Khar'kovskoe gubernskoe zemstvo. – Kharkiv: Pечатnik, 1910. – Part 2. – II, III, 530, 200, 2. **35.** *Obukhov A.* Organizacija i kharakter ehkzamenov v nachal'nykh shkolakh / A. Obukhov // *Narodnoe obrazovanie v zemstvakh. Osnovy organizacii i praktiki dela.* – Moscow: Zadruga, 1914. 97-115. **36.** *Obukhov A.* Rajjonnye vypuskiye ehkzameny v zemskikh nachal'nykh shkolakh / A. Obukhov // *Zemskoe delo.* – 1912. – No 19. 1164-1170. **37.** *Oliinyk N. A.* Osoblyvosti orhanizatsii navchannia v zemskykh shkolakh Chernihivskoi hubernii / N. A. Oliinyk // *Visnyk Chernihivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu: Pedahohichni nauky.* – Chernihiv, 2013. – Vol. 110. 82-85. **38.** *Otchjot* o sostojanii narodnykh uchilishh Zmievs'kogo uezda za 1883/84 god / Zmievs'kaja uezdnaia zemskaja uprava. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1884. – 24. **39.** *Otchjot* Khar'kovskoj gubernskoj upravly za 1886 god po zemskomu otdelu / Khar'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1887. – 108. **40.** *Otchjot* Khar'kovskoj gubernskoj upravly za 1895 god po zemskomu otdelu / Khar'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1896. – 63, 191. **41.** *Programmy* dlja odnoklassnykh nachal'nykh narodnykh uchilishh vedomstva Ministerstva narodnogo prosveshhenija // *Narodnyj uchitel'.* – 1913. – No 25. 5-15. **42.** *Sostojanie* nachal'nogo narodnogo obrazovanija v Khar'kovskoj gubernii za 1902 god / Khar'kovskoe gubernskoe zemstvo. – Kharkiv: Pечатnoe Delo, 1904. – 251. **43.** *Tebiev B. K.* Pravitel'stvennaja politika v oblasti obrazovanija i obshhestvenno-pedagogicheskoe dvizhenie v Rossii konca XIX – nachala XX v.: avtoreferat dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / B. K. Tebiev. – Moscow, 1991. – 29. **44.** *Ustimenko T.* Oshibki narodnoj shkoly / T. Ustimenko // *Shkol'noe obozrenie.* – 1890. – No 9. 134-137. **45.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1876. – 11 fevralja. **46.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1889. – 11 oktjabrja. **47.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1893. – 22 aprelja. **48.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1896. – 5 maja. **49.** *Khar'kovskij* listok. – 1905. – 16 fevralja. **50.** *Khronika* // *Svitlo.* – 1912. – 1. 57-59. **51.** *Chekhov N. V.* Programma nachal'noj shkoly i narodnyj uchitel' / N. V. Chekhov // *Shkola, zemstvo i uchitel'.* – Moscow: Kopejka, 1911. 21-31. **52.** *Juzhnyj kraj.* – 1912. – 29 nojabrja. **53.** *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine / B. Krawchenko. – Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, St. Anthony's College, Oxford, 1987. – 333 p.

Надійшла (received) 05.07.2015

УДК 94(477.54),18/19":[373.03:352]

Організація навчально-виховної роботи у земських школах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 51-62. – Бібліогр.: 53 назви. ISSN 2079-0813. Розглядається навчальний процес та виховна робота у земських початкових народних училищах на Харківщині у 1865-1917 рр. Проаналізовано зміст навчальних програм, форми навчальної роботи, охарактеризовано систему проведення випускних іспитів. Визначено внесок Міністерства освіти, Харківської дирекції народних училищ та місцевого самоврядування у формування змісту та організацію освітнього процесу. Розглянуто зміст, завдання та основні форми виховної роботи.

Ключові слова: : земство, народна школа, початкова освіта, виховна робота, іспит.

УДК 94(477.54),18/19":[373.03:352]

Организация учебно-воспитательной работы в земских школах Харьковской губернии / С. Н. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 51-62. – Бібліогр.: 53 назви. ISSN 2079-0813.

Рассматривается учебный процесс и воспитательная работа в земских начальных народных училищах Харьковской губернии в 1865-1917 гг. Проанализировано содержание учебных программ, формы учебной работы, охарактеризована система проведения выпускных экзаменов. Определён вклад Министерства народного просвещения, Харьковской дирекции народных училищ и местного самоуправления в формирование содержания и организацию образовательного процесса. Проанализированы содержание, задания и основные формы воспитательной работы.

Ключевые слова: земство, народная школа, начальное образование, воспитательная работа, экзамен.

The Organization of Educational Work in Zemstvo Schools of the Kharkiv Province at the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries / Serhii Zhukov // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 51-62. – Bibliogr.: 53. – ISSN 2079-0813.

The article is a complex research of the organization of educational work in primary peasant schools of the Kharkiv province in 1865-1917. The content, tasks, forms of educational work in primary schools of the Kharkiv province have been characterized. The evolution of the final exams system in zemstvo schools has been described. The part of the Ministry of education, local department of education, local self-government and pedagogical society in the formation and development of educational work has been analyzed. It was found that in educational work in peasant schools different forms of participation in social and ecclesial life have been used. Educational work in rural schools was based on the principles of development of students' traits of Christian piety, humanistic values and instilling patriotic feelings. To achieve this, used various forms of work related to participation in church schools and public life.

Keywords: zemstvo, peasant school, primary education, educational work, final exam.